

II yazı

Müstəqil Ağayev
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya
İnstitutu Azərbaycan fəlsəfə tarixi
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, Qabaqcıl Maarif Xadimi

nin səadəti uğrunda mübarizəni ən yüksək əxlaqi vəzifə səviyyəsinə qaldırılmış və əxlaqi hərəkatın meyarı kimi qiymətləndirilmişdir.

Zərdabının nəzərincə, vətəni, xalqını ürəkdən sevməyən, vətənin tərəqqisi ilə maraqlanmayan adamları, sözün həqiqi mənasında, insan hesab etmək

olmazsa, vətənpərvərlik passiv və mənasız hisslərə çevrilir və yaxud boş sözlərdən ibarət olub qalar. Əsil vətənpərvər üçün öz vətəninin, öz xalqının azadlıq və xoşbəxtliyini arzu etmək hələ kifayət deyildir. O bu arzusunu həqiqətə çevirmək uğrunda əməli mübarizəyə girişməlidir. Başqa sözlə desək, həqiqi vətənpərvər vətənə və xalqa olan məhəbbətini öz əməli fəaliyyəti ilə sübut etməlidir.

Zərdabının vətənpərvərliyi özünü Azərbaycanın çoxəsrlik milli mədəniyyətinə, onun mütərəqqi tarixi ənənələrinə, doğma ana dilinə, doğma mahnılarına,

ması və saflığı uğrunda əməli mübarizə aparmışdır. O, "Dil və din", "Kənd mirzələri", "Dil davası" və başqa yazılarında dili hər tayfanın "dirəklərindən biri" adlandırmış və göstərmişdir ki, hansı tayfanın dili onun əlindən alınarsa, bu onun "belinin sındırılması" kimidir. Buna görə də Zərdabi bir tərəfdən Azərbaycan dilinisixırdır aradan çıxartmağa çalışan işğalçıları, digər tərəfdən, öz ana dilini bəyənəyib, ərəb, fars dilində ibarə ilə danışanları amansızlıqla ifşa etmişdir.

"Din və dil" məqaləsində Zərdabi şikayət edirdi ki, "Bu axır

Zərdabının əsərlərindəki vətənpərvərlik ideyaları hər cür millətçilik və irqçilik məhdudiyetindən azaddır. O, vətənpərvərlik ideyaları ilə yanaşı olaraq həm də müntəzəm surətdə xalqlar dostluğu ideyalarını tərənnüm etmişdir. O, həmişə millətçilik və irqçilik ideyalarının düşməni olmuş və göstərmişdir ki, ayrı-ayrı xalqların əxlaqında, adət və ənənələrindəki inkişaf səviyyəsinə bəzi fərqlər bu xalqların anadangəlmə, əbədi, bioloji xüsusiyyətləri ilə deyil, o xalqların yaşadıkları ictimai şəraitlə müəyyən olunur.

Zərdabi azərbaycanlılarla ermənilər arasında tarixi dostluq və mehriban qonşuluq münasibətlərindən bəhs edərək, bu dostluğa mane olmağa cəhd edənlərə qarşı barışmaz mübarizə aparmışdır. O, qəsetdə xalqlar dostluğuna xələf gətirən məqalələr dərc etdirdiyinə görə "Mşak" qəzetinin redaktoru Arsurini kəskin tənqid edərək yazırdı: "Bəni-adəm hamısı qardaşdır. Qardaşlar arasında sülh verəsən, nəki, bu qisim mətləbi qəzetdə yazasan ki, qardaşlar arasında ədavət düşsün. Neçə yüz ildir ki, biz ermənilər ilə qonşuluq edirik. İndi cənabınıza eyb deyimi ki, bizim aramıza ədavət salırsınız?"

Zərdabi israr edirdi ki, öz xalqını başqa xalqa qarşı qoymağa, xalqlar arasında çəpərçək-məyə cəhd edənlər əslində, hər şeydən əvvəl, öz xalqlarına ziyan vururlar. Başqa xalqlara yad nəzərlə, düşmənçilik mövqeyindən baxan yerli millətçilər əslində öz xalqının ləyaqətini aşağı salırlar. Zərdabi, eyni zamanda, hakim millətçilik meylinə qarşı da qətiyyətlə mübarizə aparmışdır.

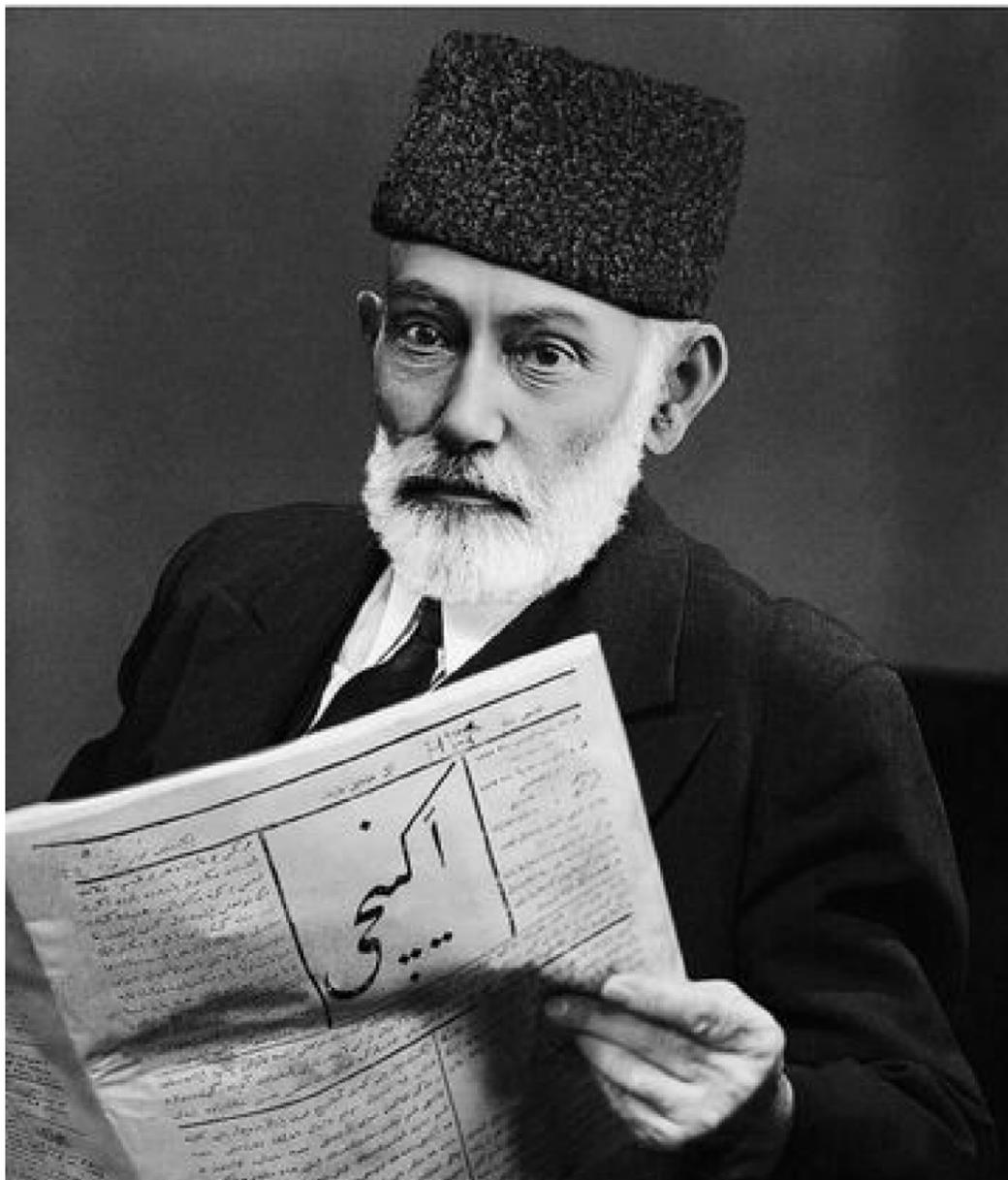
Avropada Şərqi xalqlarına, o cümlədən Azərbaycan xalqına müstəmləkəçi nəzərlə baxanlara, Azərbaycan xalqının əqli qabiliyyətinə inanmayanlara qarşı çıxıb göstərdi ki, "yer üzündə yaşayan millətlər bir külfət kimidir. Bu külfətin bir üzvü olan Azərbaycan xalqı öz fitri qabiliyyəti etibarlı ilə Avropa xalqlarından üstün olmasa da, əskik də deyildir.

Təsədüfi deyildir ki, Zərdabının müasirləri onun xalqlar arasında, xüsusən Bakıda yaşayan xalqlar – azərbaycanlılar, ermənilər, ruslar, gürcülər, yəhudilər, tatarlar və başqa millətlərdən olan xalqlar arasında dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmək uğrunda nübarizəsinə yüksək qiymət vermişlər. Məşhur jurnalist Qr.Çinoridze Zərdabiyə həsr etdiyi bir məqaləsində onu "xalqlar arasında dostluq ideyalarının qarçısı" kimi qiymətləndirmişdir.

Çinoridze yazırdı: "Həsən bəyin görüşlərinin ana xəttini belə bir prinsip təşkil edir ki, bütün xalqlar tərəqqi yolunda qardaşdır. Lakin fərqlər, din və ənənə ayrılığı millətlər arasında dostluğa mane ola bilməz. Bütün insanlar millətindən və irqindən asılı olmayaraq təbiət etibarilə bərabərdirlər. Lakin Həsən bəy müsəlmanların elm və mədəniyyətə başqa xalqlardan daha çox geri qaldığını görərək, yorulmaq bilmədən öz xalqını cəhalət yuxusundan oyadıb tərəqqi yoluna çəkmək uğrunda çalışırdı."

(ardı gələn sayımızda)

Həsən bəy Zərdabının ictimai-siyasi görüşləri

olmaz. Çünki belə adamların hərəket və davranışlarını heyvanlarda mövcud olan instinkdən ayırmaq çətindir.

O, vətənpərvərlik hissindən məhrum olan, xalqın səadəti qeydinə qalmayan, xalqı daim cəhalət və zülmət içərisində saxlamağa cəhd edən bəyləri, xanları, melkədarları, müsəlman ruhənlərini kəskin tənqid edirdi. Zərdabi nifrət hissi ilə yazırdı ki, "bəylik axtaran kəs xalqın xoşbəxtlik fikrini çəkməz. Onun üçün pul gərəkdir ki, kef-damaqla məşğul ola və millət əvəzinə heyvan gərəkdir ki, ona zahirdə bəylik ələsin."

Zərdabiyə görə, vətənə məhəbbət sadəcə olaraq əməli mübarizə ilə bağlı olmalı, insanların əməli fəaliyyətinin hərəketverici amilinə çevrilməlidir. Əgər belə

bərəkətli torpağına, şələləli çaylarına, başı qarlı dağlarına, turacılı, ceyranlı çöllərinə, gözəl meyvə bağlarına və i.a. olan tükən-məz məhəbbət hissində əks etdirmişdir.

Zərdabi vətənimiz Azərbaycanı, onun şəhər və kəndlərini, o cümlədən küləklər və qumlar şəhəri olan Bakını başdan - başa meşələrlə, bağlarla, yaşlıqlarla örtülmüş bir gülüstana çevrildiyi, bərəkətli torpağını daha da münbitləşdirməyi, yollarını abadlaşdırmağı, şəhər və kəndlərini sağlamlıq ocaqlarına çevirməyi qızğın arzu etmiş və on illər ərzində bu uğurda əməli mübarizə aparmışdır.

Həsən bəy Zərdabi öz yaxın dostu Mirzə Fətəli Axundovla birlikdə uzun müddət ərzində Azərbaycan dilinin qorunub saxlan-

zamanacan zindəganlıq davası ilbəl ki, şiddət edirdi və bir tərəfdən də elm təhsil etmək yolu bağlanmışdı. Çünki bizim öz millətli məktəbxanamız yox idi ki, orada öz dilimizdə elm təhsil etmək olaydı və dövlət tərəfindən açılan məktəblərdə rus keşişlərindən misionerlik edənlərin məsləhəti ilə bizim dilimizdə oxutmağı qadağan etmişlər."

Zərdabi ömrünün sonuna qədər vətəni və xalqını qızğın bir məhəbbətlə sevmişdir. O, ölüm yatağında yatarkən, "Sizdən xahiş edirəm, təntənəli dəfn mərasimi düzəltməyin, məni çox sadə dəfn edin. Dəfn üçün xərclənəsi lazım gələn vəsaiti müsəlmanlar arasında savad yayan cəmiyyətə verin. Bu, mənim başı bələlər çəkmiş xalqım üçün daha faydalı olar."

Zərdabi tək-tək adamların deyil, bütün xalqın elmə yiyələnməsini arzu edir, həm də bu sahədə varlılardan mərhəmət gözləməməyi məsləhət görərək yazırdı: "Damcı-damcı ilə yaramız sağalası yara deyil, indi sel vaxtıdır. Elm gərək sel kimi axsın ki, hər istəyən ondan içib doya bilsin. Belə yanğı vaxtında hər millətin istəyəninin borcudur ki, bir-rə-beş artıq işləsin və bir də bizim oxuyarımız az olduğuna biz nəki işi müftəvə bitmənnə millət üçün eləyək, hətta lazım olsa, xərcini də beqədr-məqdur öz-müz gərək verək. Belədə iş irəli gedə bilər. Gözlərinizi dövlətlərin əlinə tikib, onların qara sandıqlarına ümid olmaq nahaqdır. Təvəqqe edirəm, yaddan çıxarmamaq ki, biz hamımız müsəlman (azərbaycanlı) balasıyıq, müsəlman südü ilə böyümüşük, müsəlmanların içində oluruq. Heç insafmıdır ki, dərslərimizdən artıq qalan vaxtımızı onlardan müzayiqə edək?"

Qeyd etmək lazımdır ki, Zərdabi ömrünün axırlarında başa düşmüşdü ki, "dua oxumaqla donuz bostandan çıxmaz." Zor işlətmədən, mübarizəyə girişmədən, tək-cə maarif və mədəniyyət yoluyla zülmü aradan qaldırmaq olmaz. Qanun və dövlət ədaləti təmin etməzsə, onda zəhmətkeşlər bu qanuna qarşı çıxış edib öz mənafeələrini müdafiə etməlidirlər. Zərdabi birinci rus inqilabını sevinclə qarşılayır, genişlənən inqilabi hərəkatın hər bir yeni qələbəsi ilə sevinir, öz arzu və ideallarının həyata keçəcəyi ilə fəxr edirdi.

O yazırdı: "Bu axır zamanda biz müsəlmanların qol və qıçlarını bağlayan zəncir parçalanıb parça-parça olub töküldü. Bakının küçələrində "Yaşasın hürriyyət!" Sədası büləndi-asıman oldu və müsəlmanlar dəstəbədəstə cəm olub "İttifaqi-hümmət" və qeyri cəmiyyətlər bina etdilər və bu dəstədə bizim rus-müsəlman uçqollarının müəllimləri başçılarından olub ("Yaşasın" deyənlərdən olublar."

Zərdabi fəhlələrə və şəhərdəki mütərəqqi fikirli ziyalılara müraciət edərək onları kəndlilərin azadlıq uğrunda mübarizəsinə kömək etməyə çağırırdı: "Pəş-qardaşlar, biz ki, şəhərdə bağırıq, "Yaşasın hürriyyət! Yaşasın ədalət, aya o kəndlərdə olanlar da bizim qardaşlarımızdır, ya yox?"

Həsən bəy Zərdabi bu illərdə yazdığı məqalələrdə çar məmurlarının özbaşınalığını, rüşvətxorluğunu, çarizmin Azərbaycanda yeritdiyi milli-müstəmləkə siyasətini cəsarətlə ifşa edərək, son dərəcə radikal-demokratik tələblər irəli sürürdü. O, alovlu vətənpərvər olmuşdur. Vətənpərvərlik ideyaları onun əsərlərinin ana xəttini təşkil edir. O, xalqın, vətə-